

ГОРБАНЬ

Юрій Андрійович,

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки
Національної академії аграрних
наук України
(м. Київ)

**ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У ФРАНЦІЇ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ
ДО АГРАРНОГО КАПІТАЛІЗМУ
(друга половина XVIII ст.)**

*Економічна еволюція є складовою основи
й рушійної сили суспільного розвитку
Жан Жорес*

Актуальність теми значною мірою обумовлена невизначеністю соціально-економічних відносин, зокрема на селі, і в сучасній Україні. Багато в чому вони співзвучні тим проблемам, які вирішувалися у Франції другої половини XVIII ст., тобто в період становлення аграрного капіталізму. Мета даного дослідження полягає в тому, щоб у органічному поєднанні проаналізувати процеси, які відбувалися у тогочасному французькому суспільстві загалом і трансформації системи і принципів землеволодіння і землекористування. Дослідження здійснювався на основі методу конкретно-історичного аналізу, при дотримуванні принципів пріоритету історичного факту, об'єктивності, критичного ставлення до історичного джерела. За результатами дослідження є підстави стверджувати, що невирішеність селянського питання, зокрема права на землю і свободи користування нею, стало однією із вагомих причин, які обумовили Велику французьку революцію кінця XVIII ст. Революцію, яка розв'язала суперечності, аналіз яких і визначив змістовну канву пропонованої публікації.

Ключові слова: *аграрний капіталізм, землеволодіння, землекористування, інтенсифікація, феодальний податок, фізіократи, Франція.*

Актуальность темы исследования обусловлена неопределенностью социально-экономических отношений, в деревне в частности, и в современной Украине. Во многом они созвучны тем проблемам, которые решались во Франции второй половины XVIII ст., то есть в период становления аграрного капитализма. Цель данного исследования состоит в том, чтобы в органическом единстве рассмотреть процессы, происходившие во французском обществе того периода в целом и трансформации системы и

принципов землевладения и землепользования. Исследование осуществлялось на основе метода конкретно-исторического анализа, при соблюдении принципов приоритета исторического факта, объективности, критического отношения к историческому источнику. Результаты исследования дают основания утверждать, что нерешенность крестьянского вопроса, в частности права на землю и свободу землепользования, стало одной из весомых причин, обусловивших Великую французскую революцию конца XVIII ст. Революцию, развязавшую противоречия, анализ каких и определил содержательную часть предлагаемой публикации.

Ключевые слова: аграрный капитализм, землевладение, землепользование, интенсификация, феодальный налог, физиократы, Франция.

Actuality of theme is largely conditioned by the vagueness of social-economic relations, in particular on a village, and in modern Ukraine. They are consonant to those problems that decided in France of the second half of XVIII of century in a great deal, id est in the period of becoming of agrarian capitalism. The aim of this research consists in that in organic combination to analyse processes that took place in of that time French society on the whole and transformation of the system and principles of landownership and land-tenure. Research came true on the basis of method of concretely-historical analysis, at the observance of principles of priority of historical fact, objectivity, critical attitude toward a historical source. On results research there are grounds to assert that unsolvedness of peasant question, in particular rights on earth and freedoms of the use by her, became one of sufficient causes, that stipulated Large France revolution of end of XVIII of century. Revolution, that untied contradictions analysis of that and defined the rich in content canvas of the offered publication.

Keywords: agrarian capitalism, land tenure, land use, intensification, feudal tax, Physiocrats, France.

У другій половині XVIII ст., зокрема в його останні 25 років, у французькому селі відбулися суттєві зміни – як у сфері землеволодіння, так і землекористування. Зміни, які протягом десятиліть мали еволюційний характер, під кінець століття трансформувалися в якісно нову форму виробничих відносин в аграрному секторі країни. Французьке село, на думку як зарубіжних, так і вітчизняних істориків, вступало в епоху аграрного капіталізму. Один із найбільш глибоких дослідників історії Французької революції Ж.Жорес, услід за К.Марксом, суть аграрного капіталізму характеризував як «прикладення капіталу до землі з метою її наукового й інтенсивного обробітку» [2, с. 247].

Чому за предмет дослідження проблеми зародження аграрного капіталізму та його наслідків для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва взято саме Францію доби Просвітництва (XVIII ст.)? Досвід Франції важливий тим, зазначає англійський історик, автор капітальної праці з історії Європи Норман Дейвіс, що французьке домінування в Європі тривало майже двісті років – з середини XVII ст. до початку XIX ст. У свою чергу, епоху Просвітництва він небезпідставно вважає періодом експериментаторства в сільському господарстві європейських країн. Наукове провадження сільського господарства, на його переконання, було однією з нав'язливих ідей доби Просвітництва. Від перших спроб раціоналізації сільське господарство розвинулось до ступеня, коли машини з кінським приводом створили потенціал для набагато інтенсивнішого виробництва [1, с. 703]. Свої міркування з цього приводу названий автор закінчує емоційним, як для вченого, висновком: «експериментаторство в сільському господарстві аж буяло».

Суть процесів, які визначили канву даного дослідження, більшою чи меншою мірою відображена в наукових працях Н.Дейвіса, Ж.Жореса, Н.Кареева, А.Токвіля та багатьох інших авторів. Проте базовою основою для аналізу відповідних процесів, що відбувалися в зазначений період у французькому селі, стали наукові напрацювання саме названих авторів, оскільки в них події, пов'язані з Великою французькою революцією, значною мірою розглядаються через призму селянського питання, точніше – через докорінні соціальні зрушення у формах землеволодіння й землекористування, які значною мірою вплинули на характер революції.

Одними із перших, і, на нашу думку, визначальними кроками на шляху до аграрного капіталізму, стали зміни, які відбулися у формах землеволодіння. Ж.Жорес, не обмежуючись констатацією факту «великого зрушення в бік інтенсивного землеробства», глибоко аналізує причини цього явища. Він, як і інші історики, які досліджували передумови революційного вибуху у Франції, його причину бачили в тому, що в останню третину XVIII ст. значна частина земель перейшла до рук новопосталої буржуазії – як міської, так і сільської.

Щоправда, сам процес постання «буржуазії від землі» різні автори трактують по-різному. Так, Н.Дейвіс вважає, що «Франція, зокрема її північна частина, наряду з Англією, Нідерландами та Західною Німеччиною належала до того регіону Західної Європи, держави якого завдяки сприятливим торговельним відносинам, обернули феодальну аристократію на капіталістичний клас землевласників» [1, с. 601]. Проте інші автори бачили процес формування нового класу землевласників дещо по-іншому, апріорі заперечуючи спрощену схему трансформації феодальної аристократії на капіталістичний клас землевласників.

Так, на переконання А.Токвіля, у Франції селянин давно вже був вільний від кріпосних повинностей: він «приходив, ішов собі геть, купував, продавав, укладав угоду, працював, коли й як йому було зручно». Більш того, селянин зробився землевласником, оскільки у його власності незадовго до революції перебувала половина всієї землі Франції [6, с. 32]. Інша річ, що земельна власність селянина поступово, в різний спосіб, переходила до нового класу землевласників. Цей процес названому автору бачиться наступним чином. Французький селянин, у своїй більшості, – це полишений клас, якого ніхто не бажає утискувати, але про який ніхто не хоче й піклуватися [6, с. 113]. За умов відсутності належного капіталу і засобів обробітку землі, вона поступово втрачала свою товарну привабливість, ставала для селянина зайвим тягарем. Враховуючи свого роду бум на придбання землі як з боку буржуазії, так і певної частини заможного селянства, земля стала продаватися за ціною, вищою за її вартість [6, с. 32]. А відтак, у значної частини селян з'являлася спокуса вигідно продати «маловартісну» землю. Так земля почала переходити в руки буржуазії, яка розбагатіла завдяки торговій і промисловій діяльності. Землеволодіння так званого третього стану значно збільшилися, коли, за А.Токвілем, «революція продала землі, що належали духівництву, й більшу частину шляхетських фільварків» [6, с. 112]. Під «шляхетськими фільварками» малися на увазі дворянські помістя.

Дещо іншу точку зору на появу нового класу землевласників мав Ж.Жорес. Він вважав, що ще до революції значна частина дворянських маєтків перейшла до рук третього стану внаслідок занепаду старинних знатних родів. Як би там не було, але саме завдяки появі третього стану, який уже перед революцією «володів значними багатствами, силою і енергією» з'явилася «двояка земельна власність», яка стимулювала революційний рух [2, с.248]. Стверджуючи при цьому, що частка земельної власності, якою заволоділа буржуазія, мала бути досить значною, щоб вважати нових землевласників одним із важливих джерел революції.

Новий клас землевласників – капіталістична буржуазія, яка мала не тільки значні вільні капітали, а й відповідні навички виробництва й управління, які вона почала успішно застосовувати у новій для неї сфері діяльності – землеробстві. Завдяки чому в останні десятиліття XVIII ст. відбулися значні зрушення в бік інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Проте, володіння землею (землеволодіння), наявність вільного капіталу, як і практичні навички господарювання, не вичерпують собою всіх умов для належного користування нею (землекористування). Причини сільськогосподарського прогресу не будуть досягнуті сповна, якщо залишити осторонь аналізу інші його складові. Йдеться, передусім, про наукове забезпечення сільськогосподарського виробництва, як один із проявів європейського Просвітництва.

У цьому зв'язку слід сказати про науковий доробок відомого російського історика Н.І.Карєєва. До Карєєва, пише один із сучасних дослідників, ніхто так глибоко і всебічно не вивчав соціально-економічне становище французького суспільства [3, с. 88]. Йдеться, передусім, про його працю «Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века» [4], виданій 1879 р. і повністю підготовленій на французьких джерелах. Доречно зауважити, що на названу працю неодноразово посилається у своєму дослідженні історії Французької революції й Ж.Жорес.

В іншій своїй праці (6) Н.Кареев глибоко аналізує роль науки в економічному прогресі країн Європи XVIII ст. Завдяки новим задачам, які ставила перед собою наука і новим методам, які вона стала застосовувати, на думку автора, отримали розвиток самі різноманітні галузі природознавства. І далі продовжує: «XVIII століття було героїчним століттям раціоналізму, коли всі питання думки і життя ставилися на точку зору ідей розуму... Раціоналізм нічого не сприймає на віру, для всього вимагає доказів, все піддає аналізу і критиці. Покладається не стільки на абстракцію, скільки на дійсність, на дослід і спостереження: раціоналізму притаманно пояснювати речі і вибудовувати знання, йдучи логічним шляхом» [5, с. 239, 241].

Саме у цей період, точніше – в другій половині XVIII ст., в середовищі французьких просвітителів заявили про себе фізіократи – окрема течія серед французьких економістів, які, на відміну від економістів-меркантилістів джерелом багатства вважали не торгівлю, а виробництво, зокрема у сільськогосподарській сфері. В контексті даного дослідження доречно сказати, що економічні теорії фізіократів з'явилися в потрібний час і в потрібному місці. Умовно кажучи, «зустрілись» теорія капіталу і реальний капітал нових землевласників.

Засновник французької школи фізіократів Ф.Кене, до речі, лікар за освітою, як і його послідовники, головним економічним ресурсом держави вважали землю, а землеробство – основою багатства нації. Наголошуючи при цьому, що капітал має слугувати інтересам відтворюваного сільськогосподарського виробництва. Вважається, що саме фізіократи ввели в економічну теорію поняття «основний капітал» і «оборотний капітал». До основного капіталу вони відносили все, що використовується у землеробстві протягом декількох виробничих циклів – знаряддя праці, будівлі виробничого призначення, тварини тощо. Оборотний капітал – все те, що витрачається у сільськогосподарському виробництві протягом одного виробничого циклу. Йдеться про насіння, удобрення, заробітну плату найманим працівникам тощо.

Економічні теорії фізіократів мали безпосередній вихід й на соціальну та політичну сфери суспільного життя. Важливе місце у їх просвітницькій діяльності посідало проповідування економічної свободи. На їх переконання, суспільство має розвиватися вільно на основі об'єктивних природних економічних законів (природного порядку). Економічні теорії фізіократів сприяли утвердженню у французькому суспільстві передреволюційного періоду принципів лібералізму, основна суть яких полягала в наступному: праця людини має бути вільною, її плоди недоторканими, а приватна власність – священною. З політичної точки зору фізіократи були прибічниками філософії освіченого абсолютизму, який мав забезпечити названі свободи. В централізованій державі, на їх переконання, хліборобство недосконале й рутинне. Фізіократи повністю поділяли точку зору відомого просвітителя Монтескє, який вважав, що продуктивність землі менше залежить від її родючості, ніж від свободи людей [6, с. 112]. Вмотивовано заперечували десятину як одну із форм феодального податку. Десятину розглядали не тільки як несправедливу й обтяжливу для землеробів, а й як гальмо, яке заважало прогресу в сільськогосподарському виробництві, його оновленню. Десятина була лише одним із багатьох прикладів, які вони використовували для обґрунтування суперечності між застарілим соціальним порядком і розвитком виробничих сил у землеробстві.

Відстоюючи ідеї товарного виробництва, як основу аграрного капіталізму, фізіократи завдавали вирішальних ударів по феодальній системі землеволодіння й землекористування. Адже феодальний лад, за визначенням Н.Карєєва, був політичним результатом панування натурального господарства. І навпаки, розвиток промисловості і торгівлі, грошового (тобто товарного – Ю.Г.) господарства містив в собі майбутню гибель феодалізму [4, с.184].

Свідченням переконливості ідей фізіократів є той факт, що пропоновану ними систему організації землекористування на кінець XVIII ст. прийняла й значна частина французького сільського дворянства, яка ще донедавна була втіленням феодальних порядків з їх натуральним господарюванням. Передусім

це проявилось у тому, що, наслідуючи приклад «буржуазії від землі», дворяни почали вкладати значні оборотні капітали в обробіток землі. В суспільстві утверджувалося переконання, що наявність і раціональне використання крупного оборотного капіталу є обов'язковою умовою прибуткового землекористування.

Утвердження капіталістичних відносин в аграрному секторі економіки (аграрного капіталізму) обумовив появу в французькому суспільстві нової категорії сільськогосподарських виробників – фермерів-орендарів. Не всі власники землі мали оборотні кошти, щоб вкладати їх у виробництво. Тож здавали землю в оренду власникам належного капіталу, які організовували її обробіток, привласнюючи основну частину одержуваного при цьому прибутку. Такі орендарі називалися фермерами. Клас крупних фермерів, крупних капіталістів, як їх називає Ж.Жорес, які вкладали гроші в сільське господарство, на кінець існування старого порядку (тобто феодальних відносин – Ю.Г.) набули значного розвитку [2, с. 249]. Вони брали в оренду чи то для безпосередньої експлуатації, чи для здачі в суборенду помістя дворян-землевласників, землі яких, з тих чи інших причин, приходили у запустіння. Висновок Ж.Жореса однозначний: утвердження аграрного капіталізму, а відповідно запровадження наукових методів обробки землі, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва забезпечили швидкий розвиток землеробства. Зворотним боком цього процесу (за класичною схемою «всіх часів і народів») стало витіснення більш фінансово заможними землекористувачами з виробничої сфери дрібних фермерів.

З метою «наукового керівництва рухом аграрного відродження» в 1785 р. в Парижі було засновано Королівське товариство землеробства. Головну мету своєї діяльності Товариство бачило в тому, щоб «оживити і одночасно регулювати розвиток сільського господарства і охоронити землеробів від рутини і зловживань системи» [2, с. 251] Йшлося, зокрема, про розповсюдження на всю Францію досконалих методів ведення сільського господарства, як це вже практикувалось в околицях столиці. Завдяки

застосуванню наукових знань та внесенню добрив, на бідних землях столичного регіону збирали такий же урожай, як і на найкращих землях окремих провінцій.

Із названого порівняння голова Товариства маркіз де Герш робить висновок: промисловість повинна прийти на допомогу занедбаному землеробству віддалених провінцій, звертаючись, зокрема, до «хіміків, механіків і натуралістів». Сказане прозвучало, на думку Ж.Жореса, як «маніфест ведення наукового і інтенсивного землеробства». Неординарною була пропозиція іншого члена Товариства де Ліанкура: «Потрібно примусити селян розбагатіти всупереч їх бажанню» [7, с. 251]. Дещо осучаснюючи сказане, можна стверджувати, що йшлося про симбіоз досягнень науково-технічного прогресу і людського фактору.

Доречно зауважити, що Товариство не обмежувалося лише закликами і абстрактними порадами на зразок того, що потрібно робити. Воно видавало розрахований на аграріїв збірник науково-методичних праць, організовувало сільськогосподарські виставки. Більш того, з метою розповсюдження нових порід овець з високоякісною вовною Товариство вирощувало й роздавало баранів для общинних стад кожного кантону. Своєю неформальною діяльністю Паризьке королівське товариство землеробства знайшло визнання всієї сільської Франції. Його вважали за взірець, за яким повинні створюватися подібні провінційні товариства.

Уже говорилося про застереження щодо «зловживань системи», проте, повторимось услід за Монтескє, що продуктивність землі менше залежить від її родючості, ніж від свободи людей. І у тому, і в іншому випадку йдеться про те, що застарілі соціальні порядки, які все ще зберігалися як залишки феодалізму, були перешкодою прогресу землеробства, яке все більше набувало ознак, характерних для аграрного капіталізму. Одним із таких пережитків, як уже зазначалося, була десятина як одна із форм феодального податку.

У чому проявлялася гальмівна суть десятини, проілюструємо на такому прикладі. Землеробська практика переконувала, що періодичне перетворення

луків у оброблювані землі і навпаки значно підвищувало плідородність ґрунту, а, відповідно, й ефективність землекористування. А оскільки землекористувачі мусили платити десятину лише з оброблюваних земель, то вони не вдавалися навіть до таких спрощених сівозмін. Не оброблюваними залишалися навіть старі луки, які уже давно втратили своє функціональне призначення. Не розширялися площі нових луків на основі штучного висівання трав. І не тільки з причини дороговизни відповідних технологій. Адже розширення луків сьогодні, мало на меті перетворення їх на орні землі завтра, отже й посилення тягаря десятини для тих, хто землю обробляв. Саме для землеробів, а не для землевласників. А це – дворянство, духівництво, королівський двір, тобто ті, на користь кого й віддавалася десятина.

Таким чином, напередодні революції стало цілком очевидним протиріччя між застарілим соціальним ладом і прогресивними тенденціями у розвитку виробничих сил. Назване протиріччя й мала усунути Велика французька революція 1789 р. Передусім, вона скасувала десятину, на основі права власності проголошувалася свобода землекористування. Відповідно, землекористувачі ставали вільними у виборі форм господарювання на землі. Це були не єдині, але визначальні кроки на шляху утвердження аграрного індивідуалізму (капіталізму), чим завершувалася довготривала соціальна і правова еволюція, яка привела до розпаду застарілої общинної аграрної системи. Звичайно, нова система землевласності і землекористування була вигідна, передусім, новопосталій буржуазії та заможним сільським власникам. Рядовому селянину вона мало що давала у плані реального покращення його матеріального становища, тож час від часу виникали селянські незадоволення, які іноді переростали в жакерії – селянські бунти.

Список використаних джерел

1. *Норман Дейвіс*. Європа : історія / Норман Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 1463 с.
2. *Жорес Жан*. Социалистическая история Французской революции : в 6 т. / Жан Жорес ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1976. – Т. 1, кн. 1. – 519 с.

3. *Золотарев В. П.* Историческая концепция Н. И. Кареева : содержание и эволюция / В. П. Золотарев. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 160 с.

4. *Кареев Н. И.* Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века / Н. И. Кареев. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К* и А. И. Мамонтова, 1879. – 492 с.

5. *Кареев Н. И.* Общий ход всемирной истории : очерки главнейших ист. эпох / Н. И. Кареев. – Тульская обл., пос. Заокский : Источник жизни, 1993. – 384 с.

6. *Токвиль, Алексіс де.* Давній порядок і революція / Алексіс де Токвіль ; пер з фр. Г.Філіпчук. – К. : Юніверс, 2000. – 224 с.

7. *Цит. за: Жорес Жан.* Социалистическая история Французской революции : в 6 т. / Жан Жорес ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1976. – Т. 1, кн. 1. – 519 с.